

ЛЕТОПИС

СРЕТЕЊЕ 2007

На годишницу постојања Вукове задужбине у Љубљани, овај пут као већ регистроване установе, управа је направила пријем за своје задужбинаре и позване госте у Гранд хотелу Унион. Предавање о задужбини и задужбинарству је извела проф. др. Светлана Слапшак. Предавање износимо у целини по звучном запису из архива Вукове задужбине.

О ЗАДУЖБИНИ И ЗАДУЖБИНАРСТВУ

Обећала сам да ћу говорити о задужбини и о задужбинарству, али ћу пре свега говорити о садржају те речи и о нечему што се зове историјска сематика или историја речи да бисмо разумели о чему заправо говоримо када говоримо о задужбини. И да би то почели како треба ја ћу прочитати јединицу из Вуковог рјечника, из првога издања из 1818 године, где каже задужбина- ди Штифтунг(нем), монументум? (лат.) Највећа је задужбина начинити манастир или цркву као што су српски цареви и краљеви градили; потом је задужбина начинити ћуприју на каквој води или преко баре; калдрму по рђаву путу; воду довести и начинити близу пута (и то се каже градити, и начинити себи задужбину); усадити или накаламити воћку близу пута, гладног нахранити, жедног напојити, голог оћести (но ово се каже чинити, и учинити задужбину) итд. Турци и данашњи дан граде и чине све те задужбине. Многи бегови босански надгледају и оправљају чесме и ћуприје по Србији, које су њихови стари прије стотине година градили као на пр: Рустамбеговић из Зворника Дугу чесму у Тршићком пољу и други некакав босански бег јадранску ћуприју између Љешнице и Липнице. Такве задужбине други не смије нипошто оправљати, него онај чије су од старине. Онда цитира стихове: Да ви знате наше манастире, Славни наши цара задужбине- Да видите дивну Студеницу, Не далеко од Новог Пазара, Задужбину цара Симеуна- Прву бабо саградио цркву, Красну славну себи задужбину.

Структура овога текста који није класична реченичка лема, класична реченичка јединица, као што није ниједна јединица у Вуковом рјечнику. Заправо реч је о доста компликованом антрополошком и политичком тексту. И ми ћемо покушати управо то да прочитамо из тога текста. Етимологија речи, односно одакле је преведена, не права етимологија него одакле је преведена. То је наравно радио Копитар за Вука и Копитар даје немачки термин и латински термин, али не даје грчки термин. Врло често Копитар даје и грчку реч. Грчка реч је најпоузданија за нас зато што је то најранији превод, обично најранији период. Српски језик је свој апстрактни трезор градио тако што је преводио из грчкога. То је била планска велика акција која је трајала отприлике 250 год и у којој су преведени сви најважнији црквени текстови из грчког у српски, тадашњи црквени-српски, словенски-српски. Исто тако и неки текстови који и нису црквени. Дакле тај преводилачки посао, нећу понављати целу причу коју врло добро знате, почела су два богаташка грчка сина из Солуна који су добили идеју да би своје тадашње непријатеље Словене научили да читају и пишу па су им смислили азбуку која је наравно настала комбинацијом ћирилице и латинице, односно грчког алфабета и латинске абецеде. Из тога су направили основни инструмент за Словене а затим су се дали у мисију да би те неписмене Словене научили да тим словима које су они измислили, читају, пишу и као основни посао да преводе. Превођење је кључни посао свих балканских култура на самом почетку, пре свега у периоду кристјанизације. Ја ћу вам само споменути један забаван детаљ који говори колико је та преводилачка страст била важна и колико је преводилаштво било дело хришћанске аскезе, колико је то била вежба у манастиру. Преводити је била духовна вежба. Извесни Старац Исаије у 13 веку записује пошто ће се посветити преводу једног веома познатог хришћанског текста, који није канонски. То је Псеудо Дионизије Аеропагита. Он је у 80 и некој години почео да учи грчки управо да би превео тај текст, па каже: грчки језик је први од бога дат, што је тачно. Свети текстови су написани на грчком језику. Нови тестамент је у целини написан на грчком језику. Па онда наставља, а и српски је добар језик јер га је бог дао. То је некаква секундарна ствар, дакле, преводити са грчког је основни посао хришћанина на Балкану. Тако смо ми добили апстрактне термине, целокупну апстрактну терминологију директно

преведену из грчког језика. Како је до тога превода дошло? Дошло је пре свега због структуралне близине грчког и балканских језика, словенских језика. Реч је о синтетичким језицима који могу једном речи да преведу сложеницу која је исто тако једна реч. Исти квалитет има и немачки језик. Дакле у том смислу је постојао изванредан лингвистички предуслов и преводи су ишли релативно лако. Добијете сложеницу на грчком, преведете сваки њен део на српски и склепате то у једну реченицу (реч) и тако је настао наш апстрактни речник. Дакле, грчког извора овде нема. Задужбина нема грчког извора. Шта то значи? Можемо комбиновати различите варијанте због чега је то настало али једна сасвим сигурна варијанта јесте да су постојали други или усвојени или преведени грчки термини који су имали такву моћ у језику, такво значење које се могло манипулисати да једноставно није било потребе уводити још једном. Тај термин који је конкурентан са задужином и задужбинарима јесте добротворство и добротвор. Две варијанте превода једне исте грчке речи »еуергесија« добро дело, односно »еуергетес«.

Реч је постала значајна у грчком језику тек негде у доба смрти Александра Великог и у добу после тога. Означавала је један потпуно нови друштвени феномен. Када је полис, грчки полис- предузетни град држава, престао да има значај јер су се нове покрајине после Александрове смрти углавном уједињавале у краљевства, у монархијне системе, тада је просто и у оним полисима у којима је било демократије, демократија пропала. Као највећа жртва Александрових ратова је наравно била Атина односно атинска демократија. Ту добротворство односно добротвор ступа као потпуно нов друштвени феномен. Нема више демократије, нису сви једнаки, немају сви смисао свог индентитета у томе да учествују у политици. Појављују се личности које имају више власти, које су близу владарске куће. А међу њима су наравно богати. Развија се изванредан политички смисао управљања масама, новим масама, које више ни на који начин не учествују у демократији. Најједноставнији начин управљања масама је поткупљивање, дакле еуергетес, добротвор је онај који купује народ тиме што му даје храну бесплатно. Говоримо о градовима, о градском становништву које се више не бави агрикултуром, земљорадничтвом и које нема сопствену храну, сопствене изворе сем новца. Новца такође нема. Дакле, основни начин да се сачува стабилност нове монархије јесте да се нахране гладни. То раде еуергети, јавне гозбе, јавно дељење жита. То је на крају крајева постало основно политичко средство римске републике и римског царства, храњење градског становништва. Нажалост тај је обичај данас потпуно заборављен, а био би користан у многим политичким ситуацијама. Дакле еуергесија је заправо храњење мноштва, храњење народа. То је основни облик еуергесије односно добротворства. И тај термин добротворства, добротворства је био толико моћан кад су га превели из грчког у српски да је прогутало задужбину у многим својим аспектима. Један од најзанимљивијих којих видим јесте у тексту Вукове – задужбине-, а то је тај да је добротвор на вишем ступњу од задужбинара. То је како се језик понаша, како језик одређује некакву друштвену реалност. Оно што је нама занимљиво јесте да еуергесија као новогрчка варијанта овога термина се није појавила у српскоме језику, премда су се многи термини појавили не преведени него позајмљени из грчког. Ја ћу вас само упозорити на серију термина и имена који почињу са истим префиксом еу. То еу на грчком значи – је- добро, доста једноставно. Имате Јефимију која је заправо Еуфимија, имате Јевросиму која је уствари Еуфросине, имате јефтино што је еуфтинос. Дакле, имате читаву серију термина међу њима еуергесије нема. То је апертрктни термин који је нашао своју другачију замену. Дакле, оно што нас занима јесте зашто је добротворство и добротворство било тако јако. Одговор налазимо директно у Вуковом тексту кад он каже учинио. И данас употребљавамо то исто значење: учини ми, учини ми нешто добро, не учини ми нешто лоше. Учинити значи добро чинити, па и данас у свакодневном језику још увек.

Оно што је најзанимљивије у Вуковом тексту и што даје неке одговоре на ова питања која сам поставила јесте политички смисао овога текста. А у речнику је главни део текста и објашњење речи, етимологија, историја значења, родбина речи, породица речи итд. На крају долазе илустрације. Ако хоћемо да објаснимо ствари тај први део речничке леме, речничке јединице означава реалност, језичку реалност, а други део означава текст, фикцију. Погледајте како је распоређен текст у овој лем. Дакле, задужбине су поређане по величини: манастири, намастири како каже Вук, чесме, ћуприје и остало. На самоме крају су одломци из епских песама, цитати из епских песама као фикција. Шта Вук заправо хоће да каже? Он не наводи ни једног српског владара у првом делу своје леме. Говори о српским краљевима и тачка. Али се зато поименце наводе славни Турци који су чинили добротворства и дизали задужбине по Србији, посебно босански Турци. Још каже нико други не сме то да ради, они то раде, њихови наследници одржавају. Која је порука тога текста да су Турци већи добротворство него Срби 1817 или 1818 год? У неком смислу да. Оно што Вук хоће јасно да каже јесте да је задужбина као феномен мало одумрла у његовом времену. Његова политичка порука је јасна, не будите Турци него будите већи задужбинари од Турака. То је јасна отворена политичка порука човека који је као што знате учествовао у оба устанка. Учествовао у

формирању обе државе. Имао политичке несреће при томе. Али то нас сада не занима. И он шаље јасну политичку поруку: будите бољи од Турака. Градите задужбине које су веће од оних које ја овде спомињем и поименце некакви бегови из Босне. Дакле као што видите речничка лема може да буде веома изазовна. Како је она прошла кроз цензуре, појма немамо, али није ни битно. Занимљиво је то да је то успело да прође и да је Вук ту своју поруку послао.

Оно што нас даље занима јесте заправо историја речи задужбина. Дакле, то није реч грчкога порекла. То је некаква сложеница која је настала на основу примера преведеница са грчкога али није директно из грчкога. Зашто? Ја сам дубоко уверена да је то зато што је та реч садржавала неколико још могућних аспеката значења а ти аспекти значења нису у језику него су изван језика. Они су антрополошки, политички и правни. Ја ћу покушати управо то да разврстам. Јер на крају крајева језичка историја и лингвистика нису оно што нас овде највише занима. Који су то антрополошки, политички и правни аспекти речи задужбина? Антрополошки је необично занимљив. Задужбина заправо значи дуг нечији према колективу, али не у политичком него у личноме смислу. Шта може бити дуг појединца колективу? Може бити грешка, казна, може бити заступништво. Може бити једноставно виша форма даровања, узајамног даровања која је једна од најосновнијих социјалних активности коју уопште познајемо, међусобног давања дарова. Задужбина, дакле, може бити повезана са правилима брака, склапања брака, са правилима склапања других породичних односа. Али брак је сасвим сигурно онај где се највише дарова размењује и где се највише занимљивих ствари догађа. Може бити договор између племена, између породица, може бити ратни договор, може бити уговор, може бити примирје, може бити најразличитије. Дакле, односи између колектива и појединаца и мањих јединица колектива и већих јединица колектива. То је тај антрополошки аспект који је изузетно занимљив јер говори о дугу. Дакле о обавезном дару, повратном дару. Тај повратни дар је добро уписан у антропологије мање више свих култура које познајемо на планети земљи. Стога нам заправо измиче тачно значење у овоме контексту. Али у једноме другоме нам је итекако јасно. Реч је о политичкоме значењу. Шта политички значи задужбина?

Политички задужбина може да значи пре свега и искључиво дуг појединца колективу. Ја ћу се сад мало одмакнути. Паралела вам можда на први поглед неће бити јасна, али би могла бити занимљива за накнадно изучавање. А то је да у демократском систему, када говоримо о демократском систему, онда ја на уму имам само један демократски систем о коме могу са неким ауторитетом да говорим. То је атинска, античка демократија. У томе демократском систему појединац је дужан колективу све. Нема аспекта живота у коме појединац није дужан колективу. Не само тиме што ће посредно своје породично богатство или наследство давати некоме. То је искључено. У атинској демократији напротив појединац дугује телесно, своје тело и свој живот колективу и све што је урадио и све што је зарадио. Да бисте разумели не можемо ићи у детаље јер би нас то одвукло јако далеко. Али само један детаљ. Реч литургија коју сви знамо је грчка реч. Данас се употребљава у српском језику и у многим другим језицима. У грчком наравно јер је то грчка реч. Употребљава се за црквену службу. Шта је литургија односно леитургија значила у атинској демократији? Значила је облик пореза за најбогатије. Леитургија је била могућност за богате грађане да опреме у целини једну бојну лађу или да у целини припреме целу позоришну представу. Што значи да је дотични богати Атињанин имао обавезу. Био је задужбинар. Био је задужен да плати оперски хонорар писцу, купи све костиме, плати хор, плати оне који увежбавају хор, хороваћу. Све играче, све који плешу. Све што се тицало једне представе и тиме би заслужио – шта? Заслужио би то да се његово име забележи! Ништа више! Дакле, задужбина је пре свега не обавеза да се нешто пусти колективу него напротив да се за живота да све колективу. У Тукидидовој историји Пелопонеског рата наведен је веома чувен Периклов говор над мртвима у некој неуспелој војној експедицији на Сицилију где Перикле доста прецизно говори о томе шта је заправо садржај дужности грађанина и шта је задужбина грађанина. Ту видимо неке основе а то је да грађанин учествује у рату, да даје свој живот за колектив. Не говори се нигде о отаџбини. Говори се о колективу, о држави, да грађанин даје свој живот за државу. Да даје све што стиче за државу и да учествује у јавном животу. Не по својој вољи него по вољи колектива. Атинска демократија имала је за разлику од свих демократија које знамо па и данашње шта год то била, једну кључну особину. А то је да нисте бирали некога кога сте хтели зато што је био бољи него да је држава бирала вас шта год да сте. Наиме атинска демократија познаје један принцип који је врло ретко примењиван и у европским традицијама и многим другим, а то је бирање коцком. То значи да сте ви могли бити изабрани за жупана Љубљане античке, да је то била Атина тиме што би коцка изабрала ваше име. Да ли сте ви инвалид, да ли сте глупи, ружни, стари, неспособни, потпуно је неважно. Јер у атинској демократији демократски принцип је тај да је свако способан да се бави политиком. Дакле задужбина је распоређеност демократских дужности према колективу. Кажем ствар је веома удаљена, али на основу

литургије доста јасно видите како неки остаци колективног сећања итекако постоје. Дакле задужбина је пре свега, и Вук је тако и разуме, дужност према колективу. И он опомиње своје Србе тада у дијаспори и у домовини. Он пише у Бечу да Срби нису довољно грађани, да нису довољно задужбинари и да су Турци против којих се он борио у том тренутку бољи од Срба.

Трећи аспект је можда још најзанимљивији али нажалост немамо довољно извора ни довољно времена да се њиме бавимо. А то је правни аспект. У многим традиционалним друштвима злочин се не кажњава другачије него исплатом, не насиљем него исплатом. У многим веома развијеним друштвима, опет атинска демократија, није било апсолутно никакве институције која би у име државе прогонила злочинце него је свако приватно тужио другог чак и у случају убиства. Дакле, рецимо ако је ваш нећак убијен у тучи у кафани у Атини, ви сте морали да знате ко га је убио и да затим ангажујете некога ко ће заступати њега мртвога на суду. И онда сте захтевали- шта – одштету. Нисте могли захтевати ништа друго. У многим друштвима злочини се кажњавају само плаћањем.

Институција затвора је веома нова. Институција смртне казне још новија. Ако не изоставимо спонтано извршавање смртне казне, укратко, у многим друштвима постоји институција плаћања. Задужбина јесте једна од колективних успомена на времена када су се прекршаји, злочини, грешке, грехови, плаћали исплаћивањем. Не морамо ићи јако далеко. У српској династичкој историји знамо да су многе задужбине подигнуте тако што је неко јако згрешио, рецимо убио оца, ослепео га или већ нешто слично и затим саградио задужбину. Тиме се сматрало да је тај грех испуњен. Дакле, задужбина значи и то у једном потпуно новом хришћанском контексту да је могуће откупити. Ту се наравно поставља питање каква је веза између појма задужбине и веома разглашених индулгенција због којих је настала револуција у хришћанским црквама, Лутерова револуција вероватно никаква. Ово је много старији феномен. Али оно што нас занима јесте концепт некажњавања него плаћања, надокнаде друштву. Дакле, сва та три аспекта имамо уписана у значења која је Вук забележио у својој веома оригиналној леми у којој има антропологије, права и политике. Веома актуалне директне политике, директне инвективе на друштво у којем у том тренутку није живео. Оно што нас занима, дакле, јесте то када истражујемо историју речи задужбина, њених паралела, грчких преведеница као што је доброчинство или добротворство и других сличних термина. Шта можемо узети као програмску основу у случају Вука? Ја бих била јако задовољна када бисмо у појам задужбине унели политичку енергију, критику и слободу речи. То је све што је Вук искористио пишући речник, дакле, један академски текст. Он је заправо направио политички и критички памфлет и у много случајева ћете када читате, а читајте то као књигу, и наћи ћете гомилу таквих ствари. Вук је био веома веома политички јасан када је писао научне радове. Није био толико политички јасан када се обраћао јавности јер је наравно постојао страх од различитих власти, различитих полиција и различитих тиранија. Али оно што излази из Вуковог примера и његовог бављења речју задужбина нас позива на то да ову задужбину организујемо и по неким принципима који нису баш само то да племенито дајемо него да рачунамо да исплаћујемо грехове. Да враћамо услуге и дарове. Другим речима, да се ако хоћете, у новоме другачијем друштвеном контексту сналазимо на један нови паметнији начин. Хоћу да кажем другим речима то, да је за реализацију многозначности речи задужбина, појма задужбина и огромне могућности које та реч пружа, скоро идеална мањинска ситуација. Можда чак боље него централна ситуација. Зашто? Пре свега зато што мањински положај омогућава потпуно нова савезништва на која смо ми мањинци спремнији него људи из центра који живе безбедно у свом колективу и можда им не пада напамет да траже савезнике. А ми овде као мањина итекако имамо могућности да тражимо савезнике, културне савезнике, језичке савезнике, политичке савезнике, какве год. У сваком случају положај мањине је неупоредиво мобилнији у свакоме погледу. Положај мањине наравно није мобилнији у културном погледу. Тешко је претпоставити да се у мањини развију такви изузетни подухвати које је развио Вук седећи усамљен у Бечу са својим словеначким пријатељем Копитаром. Али је итекако замисливо да уколико задужбина овде омогући материјална средства да можемо очекивати једно такво дело. Хвала вам!

Др Светлана Слапшак